

ارزیابی قراردادهای و شیوه‌های اعطای تسهیلات در بانکداری بدون ربا

سید عباس موسویان *

* رئیس پژوهشکده نظام‌های اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چکیده

گذشت بیش از بیست سال از اجرای قانون بانکداری بدون ربا، فرصت مناسبی برای مطالعه و ارزیابی این نظام بانکی است. یکی از ابعاد مهم آن بحث اعطای تسهیلات و تخصیص منابع است. با تغییر قانون بانکداری ایران و حذف اعطای وام و اعتبار براساس قرارداد قرض با بهره، روش‌های دیگری برای تخصیص منابع جایگزین شد که در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان آن‌را به چهار گروه: قرض‌الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین و جعاله)، قراردادهای مشارکتی (مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مضاربه، مزارعه، مساقات) و سرمایه‌گذاری مستقیم، تقسیم کرد. مطالعه عملکرد این روش‌ها نشان می‌دهد که تنها قراردادهای مبادله‌ای با ماهیت بانک و با اهداف و سلیق متقاضیان تسهیلات بانکی سازگار است. در نتیجه الزام بانک یا مشتریان به سایر قراردادها موجب اتلاف منابع بانک و صوری شدن قراردادها می‌شود. مطالعه کاربردی قراردادهای مبادله‌ای نشان می‌دهد که این گروه از قراردادها به تنهایی برای تأمین صد درصد نیازهای متقاضیان تسهیلات بانکی کافی است. مشکل دیگر، بحث شیوه‌های اعطای تسهیلات است. بانکداری دنیا در کنار شیوه متعارف پرداخت وام و اعتبار، از پرداخت تسهیلات به روش اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری استفاده می‌کند که هم به نفع بانک و هم به نفع مشتری است. مطالعه کاربردی قراردادهای مبادله‌ای نشان می‌دهد که این گروه از قراردادها، افزون بر قابلیت کاربرد در اعطای تسهیلات به روش متعارف، قابلیت کاربرد در اعطای تسهیلات به روش اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری را دارند.

در این مقاله با بیان اشکالات بخش اعطای تسهیلات در بانکداری جمهوری اسلامی ایران، الگوی جدیدی، براساس قراردادهای مبادله‌ای پیشنهاد می‌شود که نتایج زیر را به همراه دارد:

- 1- تعداد قراردادهای اعطای تسهیلات از دوازده نوع به پنج نوع کاهش می‌یابد که سبب تسهیل و روان‌سازی معاملات بانکی می‌شود.
- 2- شیوه‌های اعطای تسهیلات متنوع شده و افزون بر شیوه متعارف، شیوه اعتبار در حساب جاری و کارت اعتباری را نیز شامل می‌شود.
- 3- از آن‌جا که قراردادهای مبادله‌ای براساس حسابداری بدهکار و بستانکار است، هماهنگ با شیوه‌های حسابداری بانکداری متعارف و بین‌المللی خواهد بود.
- 4- از آن‌جا که قراردادهای مبادله‌ای براساس نرخ‌های سود معین و قطعی است، با ماهیت بانک و اهداف و انگیزه‌های متقاضیان تسهیلات هماهنگ بوده و زمینه برای پرداخت سود معین برای انواع سپرده‌های بانکی و هماهنگی با بانکداری بین‌المللی فراهم می‌شود.
- 5- تمرکز بر قراردادهای مبادله‌ای و استفاده از تمام ظرفیت آن‌ها، صنعت بانکداری ایران را از ورود به فعالیت‌های غیر تخصصی دور می‌کند و روز به روز به عمق و تنوع خدمات آن می‌افزاید. به طوری که بعد از مدت‌زمان کوتاهی می‌تواند ابزارها و راهکارهای استاندارد برای کشورهای اسلامی و در سطح بین‌المللی ارائه کند.

کلمات کلیدی: قرض‌الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای، قراردادهای مشارکتی، سرمایه‌گذاری مستقیم، اعتبار در حساب جاری، کارت‌های اعتباری.

مقدمه

امروزه نظام بانکی نقش مهمی در اقتصاد ایفا می‌کند، بانک‌ها از یک‌سو سرمایه‌های ریز و درشت افراد، خانوارها و مؤسسات را گردآوری می‌کنند و از سوی دیگر آن‌ها را در دستان پرتوان فعالان اقتصادی قرار داده، زمینه را برای رشد و توسعه اقتصادی کشور فراهم می‌کنند. البته این امر زمانی رخ می‌دهد که روابط حقوقی، ابزارهای مورد استفاده و شیوه‌های ارتباط بانک با مشتریان، اعم از سپرده‌گذاران و متقاضیان تسهیلات، منطقی، روان، کارآمد و متناسب با اهداف و انگیزه‌های مشتریان باشد.

با تغییر قانون بانکداری ایران و حذف اعطای وام و اعتبار براساس قرارداد قرض با بهره، روش‌های دیگری برای تخصیص منابع جایگزین شد که در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان آن‌ها را به چهارگروه: قرض‌الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای، قراردادهای مشارکتی و سرمایه‌گذاری مستقیم تقسیم کرد. گذشت بیش از بیست سال از تصویب و اجرای این قانون، فرصت مناسبی است تا بخش تخصیص منابع در بانکداری ایران، از جهت کارآمدی قراردادها و شیوه‌های اعطای تسهیلات، ارزیابی شود.^۱

در این مقاله سعی شده قراردادها و شیوه‌های اعطای تسهیلات مورد استفاده نظام بانکی از جهات مختلف چون تناسب با ماهیت بانک به‌عنوان بنگاه خاص اقتصادی، تناسب با ساختار و سازماندهی تشکیلات بانک، تناسب با اهداف و انگیزه‌های مشتریان، اصول حسابداری، روان‌بودن عملیات، هزینه عملیات مورد ارزیابی قرار گیرد و در پایان با استفاده از تجربه بیست ساله بانکداری بدون ربا در ایران و سایر بانک‌های بدون ربا در جهان، الگویی برای بخش تخصیص منابع بانک‌های تجاری عمومی پیشنهاد می‌شود.

۱-۶- تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا ایران

در بانکداری متعارف (ربوی) بانک‌ها به‌طور معمول منابع خود را به دو روش به‌کار می‌گیرند.

^۱ شایان ذکر است که نویسنده مقاله‌ای درباره ارزیابی بخش تجهیز منابع بانکداری ایران دارد که در پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی ارائه و در مجموعه مقالات مربوط به همایش چاپ شده است که این مقاله مکمل آن است.

اول- اعطای وام و اعتبار: بخش عمده منابع بانکها در بانکداری متعارف، اعم از منابع خود بانک و منابع حاصل از سپرده‌ها به صورت وام و اعتبارهای کوتاه مدت، میان مدت و بلندمدت در اختیار افراد و بنگاه‌های اقتصادی قرار می‌گیرد. ماهیت حقوقی اغلب قراردادهای وام و اعتبار، قرض با بهره است که از دیدگاه اسلام ربا محسوب شده و قابل استفاده در مجامع اسلامی نیست.

دوم- سرمایه‌گذاری در اوراق بهادار: در بانکداری متعارف، بانکها از سرمایه‌گذاری روی سرمایه‌های فیزیکی منع می‌شوند، لیکن می‌توانند بخشی از منابع خود را روی اوراق بهادار چون اوراق قرضه، اوراق سهام ممتاز و در موارد خاص روی اوراق سهام عادی سرمایه‌گذاری کنند.

بعد از پیروزی انقلاب و تغییر قوانین مخالف شرع، قانون بانکداری ایران نیز تغییر کرد و طراحان قانون عملیات بانکداری بدون ربا روش‌های دیگری برای تخصیص منابع پیشنهاد کردند. فصل سوم این قانون طی مواد ۷ تا ۱۷ این روش‌ها را مطرح می‌کند^۱ که در این قسمت براساس تقسیم‌بندی خاصی به توضیح مختصری از آنها اکتفا می‌شود.

۱-۱-۶- روش‌های تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا

روش‌های تخصیص منابع در بانکداری بدون ربا ایران به چهار گروه عمده تقسیم می‌شوند.

۱-۱-۱-۶- قرض الحسنه

قرض الحسنه قراردادی است که به موجب آن بانکها به عنوان قرض‌دهنده، مبلغ معینی را براساس ضوابط مقرر به افراد یا شرکتها، به صورت قرض واگذار می‌کنند و گیرنده قرض متعهد می‌شود معادل مبلغ دریافتی را طبق زمان بندی مشخص به بانک پرداخت کند. این روش از اعطای تسهیلات با اهداف خیرخواهانه و کمک به نیازمندان انجام شده و غیرانتفاعی است؛ یعنی بانک بابت منابع قرض داده شده، سودی دریافت

^۱ هدایتی و همکاران (۱۳۸۱)

نمی‌کند و تنها در مقابل هزینه‌های اعطای قرض الحسنه، حدود ۲ تا ۴ درصد کارمزد دریافت می‌کند.^۱ ویژگی اصلی این روش، غیرانتفاعی و خیرخواهانه بودن آن است.

۲-۱-۱-۶- قراردادهای مبادله‌ای

بانک‌ها از طریق قراردادهای مبادله‌ای زیر می‌توانند با استفاده از منابع خود تقاضای مشتریان را پاسخ دهند.^۲

الف- فروش اقساطی: در این روش بانک کالای مورد نیاز متقاضی را به صورت نقد می‌خرد و با احتساب سود بانکی، به صورت نسیه اقساطی به متقاضی می‌فروشد.

ب- اجاره به شرط تملیک: در این روش بانک سرمایه ثابت و مستغلات مورد نیاز متقاضیان را به صورت نقد می‌خرد و با احتساب سود بانکی به صورت اجاره به شرط تملیک به متقاضیان واگذار می‌کند.

ج- جعاله: در این روش بانک خدمات مورد نیاز متقاضیان را به جعاله نقدی تملک کرده در جعاله ثانوی به صورت اقساطی به متقاضی تملیک می‌کند.

د- سلف: در این روش بانک‌ها برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش مورد نیاز متقاضیان، بخشی از محصول آینده متقاضی را پیش خرید می‌کنند و معمولاً با احتساب سود بانکی به فروشنده سلف وکالت می‌دهند تا با قیمت معین محصول را فروخته، پولش را در سررسید به بانک تحویل دهد.

ه- خرید دین: در این روش نیز بانک‌ها برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش مورد نیاز متقاضیان، اسناد مالی (طلب) مدت‌دار آنان را با احتساب سود بانکی خریداری (تنزیل) می‌کنند.

قراردادهای مبادله‌ای ویژگی‌های خاصی دارند که آنها را از سایر قراردادهای متمایز می‌کند. برخی از آنها بدین قرار است:

^۱ همان صفحه ۱۰۳

^۲ همان صفحه ۳۳۲

^۳ شایان ذکر است که روش خرید دین در قانون عملیات بانکداری بدون ربا نیامده است و براساس آیین‌نامه موقت تنزیل اسناد و اوراق تجاری (خرید دین) و مقررات اجرایی آن مصوب شورای پول و اعتبار (۱۳۶۱/۸/۲۶) که به تأیید شورای نگهبان نیز رسیده، انجام می‌شود. (هدایتی و همکاران، همان صفحه ۲۴۵)

- ۱- انتفاعی بودن قرارداد: قراردادهای مبادله‌ای همگی انتفاعی هستند و بانک از محل انجام این قراردادها کسب سود می‌کند.
- ۲- معین بودن سود قرارداد: افزون بر انتفاعی بودن قرارداد، نرخ سود بانک از محل این قراردادها معین است. به‌عنوان مثال، یک بانک می‌تواند تصمیم بگیرد که تمام قراردادهای مبادله‌ای خود را برای سال خاص یا فصل خاصی با نرخ‌های معین قرارداد ببندد؛ هرچند می‌تواند برای همه بخش‌ها یا همه قراردادهای یک نرخ یا از چند نرخ معین به‌صورت ترجیحی استفاده کند.
- ۳- تملیکی بودن قرارداد: در قراردادهای مبادله‌ای بعد از پایان قرارداد، براساس ضوابط هر قرارداد، عوضین به ملکیت طرفین درمی‌آید و رابطه بانک با گیرنده تسهیلات رابطه بستانکار و بدهکار است.
- ۴- عدم نیاز به نظارت و کنترل: در قراردادهای مبادله‌ای مسئولیت بانک در احراز صحت قرارداد خلاصه می‌شود و بعد از آن نیازی به نظارت و کنترل چگونگی بهره‌برداری از تسهیلات گرفته‌شده از بانک نیست و بانک تنها مسئولیت دارد که با دریافت تضمین کافی از بازگشت منابع مطمئن شود.

۳-۱-۱-۶- قراردادهای مشارکتی

- براساس فصل سوم قانون عملیات بانکداری بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند از طریق قراردادهای مشارکتی زیر، کل یا بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را تأمین مالی کنند.
- الف- مشارکت مدنی: در این روش براساس عقد شرکت، بانک‌ها بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه اقتصادی را تأمین می‌کنند و در مالکیت بنگاه و به‌دنبال آن در سود بنگاه شریک می‌شوند.
- ب- مشارکت حقوقی: در این روش بانک‌ها با تخصیص بخشی از منابع، اقدام به خرید بخشی از سهام شرکت‌های پذیرفته شده در بورس می‌کنند و همانند سایر سهامداران در سود شرکت شریک می‌شوند.

- ج- مضاربه: در این روش بانکها براساس قرارداد مضاربه، سرمایه مورد نیاز تاجر و بنگاه تجاری را تأمین می‌کنند و طبق توافق در سود فعالیت بازرگانی شریک می‌شوند.
- د- مزارعه: در این روش بانک براساس قرارداد مزارعه، زمین مورد نیاز زارع برای کشاورزی و زراعت را فراهم می‌کنند و در اختیار او می‌گذارد و طبق توافق محصول زراعی را بین خود تقسیم می‌کنند.
- ه- مساقات: در این روش بانک براساس قرارداد مساقات، باغ مورد نیاز باغبان را فراهم می‌کنند و در اختیار او می‌گذارد و طبق توافق، محصول باغ را بین خود تقسیم می‌کنند. ویژگی‌های قراردادهای مشارکتی عبارتند از:
- اول- انتظار انتفاعی بودن قرارداد: ماهیت این قراردادها همانند قراردادهای مبادله‌ای انتفاعی است، با این تفاوت که در قراردادهای مبادله‌ای تحقق انتفاع حتمی است، اما در قراردادهای مشارکتی انتظاری است؛ به طوری که دوطرف قرارداد (بانک و متقاضی تسهیلات) انتظار دارند که طبق پیش‌بینی که دارند، سودی داشته باشند که البته در عمل ممکن است اتفاق نیفتد.
- دوم- متغیر بودن نرخ سود قرارداد: در قراردادهای مشارکتی ممکن است ابتدای قرارداد سهم سود بانک و نرخ سود انتظاری را برآورد کرد، لیکن سود واقعی در پایان قرارداد معلوم می‌شود و به صورت طبیعی از موردی به مورد دیگر متفاوت خواهد بود؛ هرچند ممکن است برای قرارداد خاصی نرخ سود صفر و حتی منفی باشد. در نتیجه سود بانک از محل قراردادهای مشارکتی متغیر و در پایان دوره مالی معلوم می‌شود.
- سوم- اذنی بودن قرارداد: در قراردادهای مشارکتی، سرمایه‌ای که از سوی بانک در اختیار متقاضی تسهیلات قرار داده می‌شود، به ملکیت او در نمی‌آید و بانک تنها به او اذن تصرف می‌دهد. متقاضی تسهیلات می‌تواند در دایره اذن صاحب سرمایه (بانک) از آن در فعالیت اقتصادی بنگاه استفاده کند و رابطه مالی بانک با مشتری، رابطه صاحب سرمایه با عامل یا رابطه دو شریک خواهد بود.
- چهارم- نیاز به نظارت و کنترل: در قراردادهای مشارکتی، افزون بر مسئولیت احراز صحت اصل قرارداد، بانک مسئولیت دارد که اقتصادی بودن فعالیت را احراز کند

و در طول اجرای پروژه بر کیفیت به‌کارگیری منابع، نظارت و کنترل داشته باشد تا از حق و حقوق بانک و سپرده‌گذاران دفاع کند.

۴-۱-۱-۶- سرمایه‌گذاری مستقیم

براساس ماده ۸ قانون عملیات بانکداری بدون ربا، بانک‌ها می‌توانند در طرح‌های تولیدی و عمرانی به‌طور مستقیم به سرمایه‌گذاری اقدام کنند. مطابق ماده ۲۸ آئین‌نامه اجرایی، سرمایه‌گذاری مستقیم بانک‌ها عبارت است از تأمین سرمایه لازم جهت اجرای طرح‌های تولیدی و عمرانی انتفاعی^۱، سرمایه‌گذاری مستقیم روی یک طرح می‌تواند توسط یک بانک یا با مشارکت چند بانک صورت پذیرد.

روش سرمایه‌گذاری مستقیم اگرچه قرارداد نیست، اما از جهت آثار و نتایج شبیه قراردادهای مشارکتی است؛ یعنی انتظار انتفاع از آن هست و نرخ سود آن متغیر بوده و در پایان دوره مالی مشخص می‌شود.

۴-۱-۲- شیوه‌های پرداخت تسهیلات اعطایی در بانکداری بدون ربا

امروزه در بانکداری متعارف (ربوی) افزون بر شیوه عادی پرداخت وام و اعتبار، از شیوه‌های دیگری مانند پرداخت از طریق اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری نیز استفاده می‌شود که به‌دلایل مختلف نسبت به شیوه عادی، مفیدتر است. شیوه اعتبار در حساب جاری به مشتریان حساب جاری معتبر این امکان را می‌دهد که در هر زمان به هر اندازه که بخواهند - با رعایت سقف اعتبار - از منابع بانک استفاده کنند و هر زمان به هر اندازه که توان داشتند، بازپرداخت کنند. در نتیجه، مشتری بانک در هر زمان تنها به اندازه نیاز واقعی، از منابع بانک استفاده می‌کند و تنها به همان اندازه متحمل هزینه بهره می‌شود. در طرف مقابل نیز از آنجا که نرخ بهره اعطای تسهیلات از طریق اعتبار در حساب جاری بیشتر از تسهیلات عادی است، برای بانک نیز این نوع پرداخت مزیت خواهد داشت.

^۱ هدایتی و همکاران

شیوه پرداخت از طریق کارت‌های اعتباری نیز شبیه اعتبار در حساب جاری است. دارنده کارت اعتباری می‌تواند با رعایت سقف اعتباری کارت به هر اندازه که لازم دارد، از منابع بانک (کارت) استفاده کرده در اولین فرصت ممکن به بانک پرداخت کند. مطلوب بودن شیوه‌های پرداخت از طریق اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری باعث شده است که به‌رغم بالابودن نرخ بهره آن‌ها، سهم چشمگیری از تسهیلات اعطایی بانکداری متعارف از آن شیوه‌ها باشد.

در بانکداری بدون ربا ایران با اینکه بیش از بیست سال از اجرای قانون بانکداری بدون ربا می‌گذرد و همچنان نیاز شدید نسبت به شیوه‌های پرداخت جدید احساس می‌شود، اما بانک‌ها اغلب از طریق عادی به پرداخت تسهیلات مبادرت می‌کنند. اگرچه مطالعات متعددی از طرف کارشناسان بانکی برای به‌کارگیری شیوه اعتبار در حساب جاری صورت گرفته است^۱ لیکن تنها در بانک سپه و در سطح خیلی محدود برای فعالیت‌های بازرگانی خاصی، از طریق قرارداد مضاربه عام به شیوه اعتبار در حساب جاری تسهیلات پرداخت می‌شود.

درباره شیوه پرداخت از طریق کارت‌های اعتباری نیز اگرچه مطالعات نظری صورت گرفته است،^۲ اما تنها در برخی بانک‌های خصوصی و اخیراً در برخی بانک‌های دولتی همچون بانک کشاورزی با احتیاط وارد معاملات بانکی می‌شود.

۲-۶- نقد و بررسی قراردادهای شیوه‌های تخصیص منابع

تجزیه و تحلیل همه جانبه بخش تخصیص منابع در نظام بانکی ایران نیاز به تحقیق جامع و گسترده دارد و در حد یک مقاله نمی‌گنجد. از این‌رو، در این مقاله به‌صورت خلاصه برخی از اشکالات مهم این بخش مطرح می‌شوند.

^۱ امیر اصلانی (۱۳۷۲)، شیرانی (۱۳۸۰)، مهدوی نجم‌آبادی (۱۳۸۰)، سیف (۱۳۸۳)

^۲ تسخیری (۱۳۷۶)، اشغعی و شیخانی (۱۳۷۸)، موسویان (۱۳۸۳)

۱-۲-۶- ناسازگاری برخی از روش‌های تخصیص منابع با ماهیت بانک

به‌طور طبیعی، روش‌ها و قراردادهای مورد استفاده در بانکداری بدون ربا با روش‌ها و قراردادهای بانکداری متعارف متفاوت است؛ چرا که بخش عمده تخصیص منابع در بانکداری متعارف براساس قرض با بهره است که از دیدگاه اسلام ربا و حرام است، اما معنای این تفاوت آن نیست که با مطرح شدن قراردادهای ناسازگار با ماهیت بانک، بانک از جایگاه خود که بنگاه خاص اقتصادی در میان مؤسسه‌های پولی و مالی است خارج شود. در این راستا، به‌نظر می‌رسد که برخی روش‌های مورد استفاده در همان حال که از نظر شرعی مجاز بوده و در مؤسسه‌های مناسب بهترین کارایی را می‌توانند داشته باشند، با مؤسسه‌ای پولی و مالی به نام بانک ناسازگارند. قرض‌الحسنه و قراردادهای مشارکتی از آن جمله‌اند.

۱-۲-۱-۱- قرض‌الحسنه

بدون شک قرض‌الحسنه از تعالیم والای اسلامی است و در روایات بسیاری به فضیلت آن تصریح شده است.^۱ از جهت عملکرد اقتصادی نیز حضور موفق چهار دهه صندوق‌های قرض‌الحسنه در ایران و گره‌گشایی آنان از مشکلات مردم بیانگر نقش مثبت قرارداد قرض‌الحسنه در زندگی اجتماعی مردم است،^۲ اما این به آن معنا نیست که این قرارداد در تمام مؤسسه‌های اقتصادی از جمله بانک به کار گرفته شود.

در بیان ویژگی اصلی قرض‌الحسنه بیان شد که این قرارداد ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه دارد، بنابراین با مؤسسه‌هایی مانند بانک که به اعتقاد کارشناسان و صاحب‌نظران و به اعتراف عرف مردم یک بنگاه تمام عیار انتفاعی و به دنبال سود است منافات دارد و بانک را از جایگاه اصلی خارج می‌کند و انتظارات خاصی را به سوی آن شکل می‌دهد.

به‌نظر می‌رسد که اکنون که قانون بازار غیرمتشکل پولی از تصویب مجلس و تأیید شورای نگهبان گذشته و به‌صورت قانون درآمده و در آن جایگاه خاصی به‌صورت رسمی

^۱ حبیبیان (۱۳۸۳)

^۲ حسن زاده و کاظمی (۱۳۸۳)، موسویان (۱۳۸۳)

برای صندوق‌ها و مؤسسه‌های قرض‌الحسنه تعریف شده است، مسئولیت تجهیز و تخصیص منابع قرض‌الحسنه به آن‌ها واگذار شود تا به اصطلاح معروف، بانک کار بانکی کند و قرض‌الحسنه کار قرض‌الحسنه‌ای. تا زمانی که چنین تقسیم‌کاری صورت نگیرد، به‌همان دلیلی که بانک‌ها وارد حوزه قرض‌الحسنه می‌شوند، برخی از صندوق‌ها نیز وارد عرصه‌های بانکی شده و اقدام به معاملات سودآور خواهند کرد.^۱

۲-۱-۲-۶- قراردادهای مشارکتی

شکی نیست قراردادهای مشارکتی همچون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات از قراردادهای مجاز فقهی است و در بازار سهام و شرکت‌های سرمایه‌گذاری و بنگاه‌هایی که در تأمین مالی دنبال شریک می‌گردند، قراردادهای مفید و مؤثر هستند و کارایی بالایی می‌توانند داشته باشند، اما حضور این قراردادها در بانک موجب ورود بانک‌ها در عرصه‌های غیرتخصصی می‌شود.

در ویژگی‌های قراردادهای مشارکتی گفته شد که در آن قراردادها رابطه بانک با گیرنده تسهیلات رابطه صاحب سرمایه با عامل یا شریک با عامل است و لازمه آن نظارت مستمر بر فعالیت اقتصادی است و روشن است که چنین کاری از توان بانک‌ها به‌ویژه بانک‌های عمومی خارج است. به عبارت دیگر، بانک‌ها در انجام قراردادهای مشارکتی یا باید به اسم مشارکت به دنبال معاملات با سود معین باشند که در بیست سال گذشته همین کار را کرده‌اند^۲ یا به تناسب عرصه‌های واقعی اقتصاد از زراعت، باغداری، دامپروری، شیلات، صنایع تبدیلی محصولات کشاورزی، صنایع دستی، صنایع لوازم خانگی، خودروسازی و غیره، که شاید به بیش از صد عرصه اقتصادی می‌رسد، کارشناس خبره در شعب بانکی داشته باشند که بر قراردادهای مشارکت نظارت و به شکل درست شرعی و اقتصادی آن‌را اجرا کنند. روشن است که چنین مسئولیتی از عهده بانک، به‌ویژه بانک‌های عمومی خارج است.

^۱ موسویان

^۲ هدایتی (۱۳۷۵)، امیر اصلاتی (۱۳۷۱)

۳-۱-۲-۶- سرمایه‌گذاری مستقیم

سرمایه‌گذاری مستقیم به دو شکل قابل تصور است. شکل اول سرمایه‌گذاری در اوراق بهادار است که اگر اوراق با بازدهی معین باشند، با ماهیت بانک به‌عنوان مؤسسه انتفاعی با سود معین منافات نخواهد داشت. شکل دوم سرمایه‌گذاری مستقیم در تصدی طرح‌های تولیدی و عمرانی است. این شکل به دو دلیل با ماهیت بانک منافات دارد. اول آن‌که همان‌طور که در بحث قراردادهای مشارکتی گذشت، بانک‌ها تخصص لازم برای ارزیابی طرح‌های اقتصادی و نظارت و کنترل آن‌ها را ندارند در نتیجه وارد کردن بانک در این عرصه‌ها موجب ورود در عرصه‌های غیرتخصصی می‌شود. دوم آنکه (چنانچه بعداً توضیح داده خواهد شد) بانک در تقسیم‌بندی مؤسسات پولی و مالی جزو مؤسسه‌های ریسک‌گریز است و ورود در سرمایه‌گذاری مستقیم به معنای دوم، بانک را وارد ریسک‌های مازاد می‌کند.

۳-۲-۶- افزایش ریسک و هزینه عملیات اعتباری

به‌طورکلی هر بانکی چه در بانکداری متعارف، چه در بانکداری بدون ربا، با چهار نوع ریسک مواجه است.^۱

اول- ریسک بازار: شامل تغییرات نرخ بهره، تغییرات نرخ ارز، تغییرات قیمت سهام و کالاها و همبستگی بین آن‌ها.

دوم- ریسک اعتبارات: شامل ریسک اعطای تسهیلات، خرید و فروش‌ها و معاملات بر روی ابزارهای مالی.

سوم- ریسک نقدینگی: به معنای ریسک عدم آمادگی بانک برای تأمین تسهیلات اعطایی یا پرداخت به موقع دیون (سپرده‌ها).

چهارم- ریسک عملیاتی: شامل ریسک انجام معاملات به ترتیب مورد انتظار، ریسک اعتماد و اعتبار، ریسک اجرایی قراردادهای و ریسک کارکنان است.

^۱ عقیلی (۱۳۸۱)

سه نوع از این ریسک‌ها بین بانکداری ربوی و بدون ربا مشترک بوده و به یک ترتیب مدیریت می‌شود، ولی در ریسک اعتبارات، تفاوت‌های اساسی وجود دارد. در بانکداری متعارف، تسهیلات اعطایی همه براساس قرارداد قرض با بهره معین است و بانک در مقابل آن وثیقه می‌گیرد. در بانکداری بدون ربا قراردادهای مبادله‌ای همین خصلت را دارند؛ یعنی قرارداد با نرخ‌های سود معین منعقد شده و در مقابل آن وثیقه دریافت می‌شود، اما در قراردادهای مشارکتی، اولاً نرخ سود نامعین است و ثانیاً به جهت رابطه شراکتی بانک با گیرنده تسهیلات، وثیقه معنی ندارد و بانک همانند او صاحب پروژه و سرمایه‌گذار در پروژه محسوب می‌شود و این باعث می‌شود که ریسک بانکداری بدون ربا از دو جهت افزایش یابد: اول آنکه احتمال این وجود دارد که طرح مورد سرمایه‌گذاری به موقع به سوددهی نرسد یا اصلاً به سوددهی نرسد یا آن‌گونه که انتظار داشتند، سوددهی نداشته باشد. هر یک از این حالت‌ها بانک را با مشکلات متعددی روبه‌رو خواهد کرد.^۱ دوم آنکه احتمال این می‌رود که استفاده‌کننده از تسهیلات مشارکتی (عامل یا شریک) سود واقعی را گزارش نداده، حتی ادعای خسارت کند و برای اثبات آن پرونده‌سازی کند که از آن به مخاطره (ریسک) اخلاقی تعبیر می‌کنند.^۲

اگر بانک بخواهد این دو ریسک را به نحو درست مدیریت کند، ناگزیر است در انتخاب طرح‌ها و پیشبرد آن‌ها تا مرحله بهره‌برداری و بعد از آن، از طریق کارشناسان با تجربه، جریان امور را نظارت و کنترل کند. غیر از این، این امر به صورت طبیعی برای بانک‌ها، به‌ویژه بانک‌های عمومی غیرممکن است و اگر بانک بخواهد در عرصه‌های مختلف سرمایه‌گذاری به تناسب، کارشناس خیره‌استخدام کند، هزینه عملیات اعتباری‌اش به شدت افزایش می‌یابد و هزینه تمام‌شده سرمایه در بانکداری بدون ربا بیشتر می‌شود.^۳

^۱ همان مأخذ

^۲ بهرامی (۱۳۸۱)

^۳ عقیلی (۱۳۸۱)

۳-۲- ناسازگاری قراردادهای مشارکتی با اهداف و روحیات متقاضیان تسهیلات بانکی

امروزه متقاضیان وجوه به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند: گروه نخست متقاضیان وجوه برای تأمین نیازمندی‌های مصرفی چون خرید مسکن و کالاهای بادوام هستند. این گروه ترجیح می‌دهند که با قراردادهای با نرخ معین معامله کنند تا بتوانند برای بازپرداخت اقساط ماهانه از محل درآمدشان برنامه‌ریزی کنند. گروه دوم صاحبان بنگاه‌های اقتصادی هستند که برای تأمین یا تکمیل سرمایه بنگاه، تقاضای وجوه می‌کنند. این گروه از مشتریان از جهت روحیه به سه دسته تقسیم می‌شوند.

دسته اول افراد ریسک‌پذیرند و ترجیح می‌دهند که خود عهده‌دار تمام مخاطره‌های اقتصادی بنگاه باشند و در مقابل کل سود بنگاه متعلق به آنان باشد و کسی را در جایگاه شریک نمی‌پذیرند. این دسته ترجیح می‌دهند با مؤسسه‌هایی کار کنند که با قراردادهای با نرخ معین قرارداد می‌بندند.

دسته دوم افراد ریسک‌گریزند و ترجیح می‌دهند تا جایی که می‌توانند ریسک سرمایه‌گذاری و فعالیت اقتصادی را به دیگران منتقل کنند. در نتیجه، در تأمین سرمایه سراغ مؤسسه‌هایی می‌روند که در ریسک بنگاه مشارکت کنند.

دسته سوم افراد متعارف و معمولی هستند، ترجیح خاصی ندارند و متناسب با وضعیت روز و مصالح بنگاه تصمیم می‌گیرند و به‌طور معمول ترکیبی از دو نوع معاملات را دارند؛ بخشی از سرمایه مورد نیازشان را از مؤسسه‌های مشارکتی و بخش دیگر را از طریق بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی با سود معین تهیه می‌کنند.

نتیجه این است که به‌صورت طبیعی، متقاضیان تسهیلات از بانک و مؤسسه‌های مشابه یا مصرف‌کنندگان هستند که دنبال قراردادهای با سود معین هستند یا آن گروه از بنگاه‌های تولیدی و تجاری هستند که قراردادهای با سود معین را ترجیح می‌دهند و نمی‌خواهند کسی در فعالیت‌های اقتصادی آنان شریک شود. تجربه بیست سال گذشته بانکداری بدون ربا نیز نشان می‌دهد که یک مصرف‌کننده یا تولیدکننده‌ای که به بانک مراجعه می‌کند، دنبال نقدینگی برای تهیه کالاها و خدمات و یا پرداخت‌های معوقه خود است و هرگز دنبال شریک نمی‌گردد و اگر هم به خاطر قانون مشارکت بر او تحمیل

شده، تا جایی که توانسته از زیر بار مشارکت و مضاربه واقعی شانه خالی کرده است.^۱ شاهد دیگر این مدعا، رشد فزاینده قراردادهای مبادله‌ای است، به طوری که امروزه بیش از ۸۰ درصد تسهیلات اعطایی بانک‌ها از طریق آن‌ها است و تنها حدود ۱۳ درصد از طریق قراردادهای مشارکتی و ۵ درصد قرض‌الحسنه، تسهیلات داده می‌شود.^۲

۴-۲-۶- دوگانگی عملیات حسابداری

عملیات حسابداری در بانکداری متعارف، چه در طرف سپرده‌ها و چه در طرف تسهیلات اعطایی، براساس قرض با بهره است؛ با این توضیح که نرخ بهره در سپرده جاری صفر و در سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار هر چه سپرده مدت‌دارتر می‌شود، نرخ بهره سالانه آن بیشتر می‌شود و در طرف تسهیلات به‌طور معمول نرخ بهره تسهیلات کوتاه‌مدت و بلند مدت بالاست و نرخ بهره تسهیلات میان‌مدت متوسط است، لیکن با همه این تفاوت‌ها، نرخ‌های بهره برای هر یک از حساب‌های سپرده و وام و اعتبار از قبل تعیین شده است و این باعث تسهیل عملیات حسابداری می‌شود. در طرف سپرده هر مبلغی که سپرده‌گذار به بانک می‌سپارد، حساب وی بستانکار می‌شود و بانک براساس ضوابط در مدت زمان‌های مشخص (ماهانه، فصلی، سالانه) بهره مانده سپرده را محاسبه و بر مبلغ سپرده می‌افزاید، در طرف تسهیلات نیز برای وام و اعتبار اعطایی متناسب با مبلغ و مدت و نوع تسهیلات بهره‌ای در نظر می‌گیرند (با نرخ‌های معین محاسبه می‌کنند) و مجموع اصل و فرع (بهره) را به‌عنوان بدهی گیرنده تسهیلات ثبت می‌کنند و با پرداخت هر قسط از مبلغ بدهی کم می‌کنند.

در بانکداری بدون ربا، در بخش تجهیز منابع، سپرده‌های جاری و پس‌انداز براساس قرض است و همانند بانکداری متعارف، رابطه بانک با سپرده‌گذار رابطه بدهکار و بستانکار است. یعنی بانک به اندازه مبلغ سپرده بدهکار صاحب حساب است، لیکن در سپرده‌های سرمایه‌گذاری از یک طرف رابطه وکالت است و از طرف دیگر سودی که برای سپرده‌گذار در نظر گرفته می‌شود، سود معینی نیست. در بخش تخصیص منابع در

^۱ غنی نژاد (۱۳۸۲)

^۲ گزارش‌های اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران

قرض الحسنه و قراردادهای مبادله‌ای رابطه بانک با گیرنده تسهیلات رابطه بستانکار و بدهکار است و براساس کارمزد و سود معین است. یعنی گیرنده تسهیلات اصل منابع بانک به اضافه کارمزد (در قرض الحسنه) یا سود (در قراردادهای مبادله‌ای) را به بانک بدهکار است که مجموع مبلغی مشخص و معین است. اما در قراردادهای مشارکتی رابطه بانک با گیرنده تسهیلات، رابطه شرکت و سود انتظاری است و سود واقعی در پایان دوره معلوم می‌شود. در سرمایه‌گذاری مستقیم نیز در اصل طرف قراردادی وجود ندارد و بانک به عنوان سرمایه‌گذار مطرح است که سودی را انتظار دارد.

وجود قراردادهای و روش‌های مختلف در بخش تجهیز و تخصیص منابع باعث شده عملیات حسابداری بانکداری بدون ربا عملیاتی پیچیده و حداقل دوگانه شود، در آن قراردادهایی که رابطه بانک با مشتری رابطه بدهکار و بستانکار است از اصول حسابداری بنگاه‌های تجاری پیروی می‌کند و در قراردادهای مشارکتی از اصول حسابداری شرکت‌ها و بحث سرمایه و سود و زیان مطرح است (دلقندی، ۱۳۷۶: ص ۲۷۵). این دو یا چندگانگی حسابداری، افزون بر پیچیده‌شدن و افزایش هزینه عملیات حسابداری، موجب عدم تناسب حسابداری بانکداری بدون ربا با بانکداری متعارف در دنیا شده است که خود مانع انتقال تجربیات و دانش حسابداری بانکی می‌شود.

۵-۲-۶- پیچیده‌بودن قوانین و مقررات

با حذف قرض با بهره از عملیات بانکی، طراحان بانکداری بدون ربا به فکر استفاده از راه‌های مجاز در فقه اسلامی افتادند و در این راستا با توجه به اصل فراگیر بودن معاملات بانکی، خواستند قوانین بانک را چنان تنظیم کنند که تمام انگیزه‌های سپرده‌گذاری و تمام انواع تقاضای تسهیلات بانکی را پاسخگو باشند. بر این اساس هر قرارداد مجاز شرعی که کمترین تناسب با عملیات بانکی داشت و می‌توانست نیازی را تأمین کند، وارد قانون کردند و در نتیجه تعداد قراردادهای به‌ویژه در طرف تخصیص منابع به دوازده قلم رسید. وجود قراردادهای متعدد و آیین‌نامه‌های محتاطانه‌ای که تدوین شد (در موارد زیادی بیش از آنچه در فقه آمده احتیاط شده است) و مراعات سیاست‌های کلی نظام، دست به دست هم دادند و عملیات بانکداری بدون ربا را چنان

پیچیده کردند که درک آن نه تنها برای مشتریان، بلکه برای بسیاری از کارگزاران بانک مشکل شد. براساس یکی از تحقیقات انجام گرفته تنها ۲۹/۷ درصد از مراجعان و ۵۵/۸ درصد از کارمندان بانک، آشنایی اجمالی با عملیات بانکی، بدون ربا دارند.^۱ پیچیدگی درک عملیات بانکی افزون بر اینکه هزینه آموزش و هزینه کارکنان عملیات را افزایش می‌دهد، باعث ناخشنودی مشتریان و صوری شدن معاملات می‌شود، به طوری که مشتری بدون درک و تصمیم جدی برای معامله، قرارداد مکتوب را امضا و تسهیلات را دریافت می‌کند و این در مواردی آثاری بدتر از آثار ربا برجای می‌گذارد.^۲

۶-۲-۶- انحصار در شیوه پرداخت عادی

تنوع و تعدد قراردادهای بانکی و عدم تناسب بسیاری از آن‌ها با ماهیت بانک و هدف‌ها و انگیزه‌های متقاضیان تسهیلات، تمام فکر و ذهن کارشناسان بانکی را بر درک، آموزش و اجرای درست عملیات بانکی مشغول و امکان نوآوری و ارائه طرح‌هایی براساس تفکر مشتری‌مداری را از آنان سلب کرده است. چنانچه قبلاً گفته شد، اغلب بانک‌های ایران فقط از طریق شیوه عادی پرداخت تسهیلات، استفاده می‌کنند. در حالی که بانکداری دنیا در کنار پرداخت به شیوه عادی، بیش از پنجاه سال است که شیوه پرداخت از طریق اعتبار در حساب جاری و بیش از دو دهه است شیوه پرداخت از طریق کارت‌های اعتباری را تجربه می‌کند.

۳-۶- الگوی پیشنهادی

زمان آن فرارسیده با استفاده از تجربه‌های بانکداری متعارف، بانکداری بدون ربا در کشورهای اسلامی و تجربه بیست‌ساله بانکداری بدون ربا ایران، تجدیدنظر کارشناسی در قانون، آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی عملیات بانکداری بدون ربا صورت گیرد. در این راستا الگوی زیر برای اصلاح بخش تخصیص منابع پیشنهاد می‌شود. لیکن پیش از ورود به الگوی پیشنهادی، چند نکته به‌عنوان اصول موضوعه مطرح می‌شود.

^۱ مصباحی (۱۳۷۳)

^۲ رضوانی (۱۳۷۳)

۱-۳-۶- اصول موضوعه الگوی پیشنهادی

در الگوی پیشنهادی اصول زیر رعایت می‌شود.

الف- اصل حرمت ربا: ربا به هر شکل، به‌ویژه ربای قرضی (قرض با بهره) حرام و ممنوع است.

ب- اصل رعایت جواز معاملات: قراردادهای به‌کاررفته در الگو براساس معاملات مجاز از دیدگاه مشهور فقهای شیعه خواهد بود.

ج- اصل رعایت قانون: قراردادهای به‌کار رفته در الگو براساس معاملات تأییدشده نهاد‌های قانونی، به‌ویژه شورای نگهبان خواهد بود و نیازی به مصوبه قانونی ندارد.

د- اصل جامعیت معاملات: قراردادهای به‌گونه‌ای طراحی می‌شوند که تمام نیازهای مناسب با بانک را پاسخگو باشند.

ه- اصل تناسب معاملات: قراردادهای به‌گونه‌ای طراحی می‌شوند که تناسب لازم با بانک و هدفها و انگیزه‌های مشتریان بانک داشته باشند.

۲-۳-۶- تخصیص منابع

در الگوی پیشنهادی، منابع بانک اعم از منابع داخلی و منابع سپرده‌ای به دو روش تخصیص می‌یابد: نخست اعطای تسهیلات اعتباری که بخش غالب منابع را تشکیل خواهد داد و دوم، سرمایه‌گذاری روی اوراق بهادار که در صورت وجود منابع مازاد استفاده خواهد شد. توضیح هر یک از این دو به شرح زیر است.

۱-۲-۳-۶- اعطای تسهیلات اعتباری

در یک تقسیم‌بندی کلی، متقاضیان تسهیلات بانکی به دو گروه خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی تقسیم می‌شوند. پیش از بیان قراردادهای مورد استفاده، اشاره‌ای به انواع نیازهای این دو گروه می‌شود و سپس قراردادهای و شیوه‌های پرداخت تسهیلات معرفی خواهند شد.

نیازهای تسهیلاتی خانوارها (نیازهای مصرفی): به صورت طبیعی خانوارها برای تهیه کالاها و خدمات زیر به بانک مراجعه می‌کنند.

اول- خریدهای اساسی، مانند خرید مسکن، خودرو، زمین، باغ و غیره
دوم- خرید کالای بادوام مانند، یخچال، تلویزیون، مبل، فرش، جهیزیه و غیره
سوم- خرید خدمات مانند خدمات بیمارستان، هتل، دانشگاه، بیمه، هواپیمایی، ساختمانی (برای ساخت یا تعمیر مسکن) و غیره
نیازهای تسهیلاتی بنگاه‌ها (نیازهای سرمایه‌گذاری): به صورت طبیعی بنگاه‌ها و فعالان اقتصادی، اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی برای تأمین نیازهای زیر به بانک مراجعه کرده، تقاضای تسهیلات می‌کنند.

- ۱- خرید دارایی‌های سرمایه‌ای، مانند زمین، ساختمان، مغازه، هواپیما، کشتی، خط تولید؛
 - ۲- خرید کالاها و واسطه‌های و ابزار کار، مانند مواد اولیه، ماشین‌آلات، لوازم یدکی و غیره
 - ۳- خرید خدمات، مانند خدمات مهندسی، حمل و نقل، نصب و تعمیر و نگهداری، بیمه، نظافت، سلف سرویس و غیره
 - ۴- خرید دارایی‌های غیرمشهود، مانند اوراق سهام، اوراق مشارکت و غیره
 - ۵- نقدینگی و سرمایه در گردش، برای پرداخت‌های نقدی، مانند حقوق، عیدی، عوارض، گمرکات و غیره
- اگر بانک قراردادهایی را به کارگیرد که با استفاده از آن‌ها بتواند نیازهای مصرفی خانوارها و سرمایه‌گذاری بنگاه‌ها را پاسخ دهد، به مقصود خود دست یافته است.

۲-۲-۳-۶- قراردادهای اعطای تسهیلات اعتباری

پیش از بیان قراردادهای، توضیح این نکته ضروری است که قراردادهای الگوی پیشنهادی براساس ظرفیت‌های مجاز فقهی و حقوق مدنی ایران طراحی شده است و خود را در قید و بند آیین‌نامه‌های عملیاتی مصوب شورای پول و اعتبار نمی‌داند. به عنوان مثال، براساس تعالیم فقه اسلام و حقوق مدنی ایران، قرارداد جعاله قلمرو خیلی گسترده و قابلیت اجرای انعطاف‌پذیری دارد، اما آیین‌نامه اجرایی قانون بانکداری بدون ربا، آن را چنان محدود کرده که امروزه در موارد کمی چون تعمیر مسکن کاربرد دارد.

بنابراین، بدون اینکه نیازی به تصویب قانون جدید باشد، فقط با استفاده از برخی قراردادهای قانون بانکداری بدون ربا و تغییر برخی آیین‌نامه و دستورالعمل‌ها می‌توان تحول بزرگی در بخش تخصیص منابع به وجود آورد. با توجه به این نکته می‌توان ادعا کرد بانک‌های تجاری با استفاده از قراردادهای مبادله‌ای زیر می‌توانند تمام نیازهای خانوارها و بنگاه‌های اقتصادی را پاسخ دهند:

۱- فروش اقساطی: در این روش بانک کالای مورد نیاز متقاضی را به صورت نقد می‌خرد و با احتساب سود بانکی، به صورت نسبی اقساطی به متقاضی می‌فروشد. این روش برای تهیه همه انواع کالاهای مورد نیاز خانوارها اعم از کالاهای اساسی، بادوام و متعارف و بنگاه‌های اقتصادی اعم از کالاهای سرمایه‌ای، واسطه‌ای، مواد اولیه، ابزار کار و خرید دارایی‌های نامشهود چون اوراق سهام و اوراق مشارکت می‌تواند کاربرد داشته باشد. روش فروش اقساطی به دو صورت قابل اجرا است، نخست اینکه بانک بعد از دریافت تقاضای کتبی متقاضی، کالای موردنظر را خریداری کرده به وی بفروشد. دوم اینکه متقاضی را وکیل در خرید از طرف بانک و فروش به خود از جانب بانک کند؛ یعنی متقاضی به عنوان وکیل بانک، کالای موردنظر را خریداری کند و از طرف بانک چک بکشد و به فروشنده بدهد، سپس کالای خریداری شده را به وکالت از طرف بانک به صورت نسبی به خودش بفروشد.

۲- اجاره به شرط تملیک: این روش برای دارایی‌های اساسی مانند: زمین، ساختمان، خط تولید، مغازه و غیره مناسب است. در این روش همانند فروش اقساطی، بانک دارایی مورد نیاز متقاضی را خریداری کرده، سپس با احتساب سود بانکی به صورت اقساطی از طریق قرارداد اجاره به شرط تملیک به او واگذار می‌کند. از جهت اجرا نیز روش اجاره به شرط تملیک همانند فروش اقساطی به دو صورت قابل اجرا است. این روش نیز هم برای نیازهای خانوارها و هم بنگاه‌ها کاربرد دارد.

۳- جعاله: در این روش بانک خدمات مورد نیاز متقاضیان اعم از خانوارها و بنگاه‌ها را به قرارداد جعاله اول از ارائه‌کننده خدمات دریافت کرده، سپس به صورت اقساطی و با احتساب سود بانکی از طریق قرارداد جعاله دوم به متقاضی واگذار می‌کند. از جهت اجرایی نیز جعاله به دو صورت قابل اجرا است: نخست اینکه بانک بعد از دریافت

تقاضای کتبی متقاضی، با مؤسسه خدماتی قرارداد جعاله اول را می‌بندد، سپس از طریق جعاله دوم خدمات مذکور را به متقاضی ارائه می‌کند. دوم اینکه متقاضی را وکیل بانک در انعقاد قرارداد جعاله اول و دوم می‌کند.

۴- خرید دین: در این روش بانک برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش فعالان اقتصادی، اسناد طلب مدت‌دار آنان را با کسر سود بانکی خریداری (تنزیل) می‌کند.

۵- سلف: در این روش نیز بانک‌ها برای تأمین نقدینگی و سرمایه در گردش فعالان اقتصادی، بخشی از محصول آینده متقاضی تسهیلات سلف را پیش‌خرید می‌کنند، سپس با احتساب سود بانکی به وی وکالت می‌دهند که در سررسید سلف، محصول مربوطه را به خود یا به دیگری فروخته قیمت آن را به بانک بپردازد.

۳-۲-۳- شیوه‌های پرداخت تسهیلات اعطایی

در الگوی پیشنهادی، بانک‌ها می‌توانند با استفاده از تمام یا برخی از قراردادهای مبادله‌ای به شیوه‌های زیر تسهیلات پرداخت کنند:

اول- اعطای تسهیلات به شیوه متعارف: متقاضی تسهیلات بانکی با تکمیل تقاضای تسهیلات می‌تواند از طریق هر یک از قراردادهای پنج‌گانه فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، خرید دین و سلف به شیوه متعارف تسهیلات بانکی دریافت کند.

دوم- اعطای تسهیلات به شیوه اعتبار در حساب جاری: قراردادهای فروش اقساطی، جعاله و خرید دین این قابلیت را دارند تا به شیوه اعتبار در حساب جاری به‌کار روند. تصویر ساده اعتبار در حساب جاری از طریق قراردادهای مذکور به‌صورت زیر است:

اعتبار در حساب جاری از طریق فروش اقساطی، که از طریق آن بانک با تعیین سقف اعتباری به متقاضی وکالت می‌دهد که با رعایت سقف اعتباری، کالای مورد نیاز خود را با استفاده از منابع بانک به وکالت از طرف بانک بخرد. سپس با احتساب سود بانکی از طرف بانک به‌صورت فروش نسیه به خودش بفروشد و اگر کل یا بخشی از اعتبار استفاده‌شده را زودتر از سررسید به بانک برگرداند، از تخفیف برخوردار شود. یعنی می‌تواند با رقم کمتری بدهی‌اش را تسویه کند.

اعتبار در حساب جاری از طریق جعاله، همانند فروش اقساطی، که از طریق آن بانک با تعیین سقف اعتبار، به متقاضی وکالت می‌دهد که با رعایت سقف اعتباری، خدمات مورد نیاز را به وکالت از طرف بانک به قرارداد جعاله تملک کند، سپس با احتساب سود بانکی به صورت نسیه به وکالت از طرف بانک در جعاله دومی به خودش واگذار کند و اگر زودتر از سررسید کل یا بخشی از بدهی را بپردازد از تخفیف برخوردار شود.

اعتبار در حساب جاری از طریق دین، متقاضی، اسناد مالی (طلب) خود را در بانک می‌گذارد. بانک به تناسب اسناد، سقف اعتبار برای او در نظر می‌گیرد و به وی وعده می‌دهد هر زمان او چک بنویسد و در بانک موجودی نداشته باشد، بانک با احتساب نرخ تنزیل، بخشی از اسناد را تنزیل کرده از محل آن‌ها چک مشتری را پرداخت می‌کند.

سوم- اعطای تسهیلات به شیوه کارت اعتباری: بانک بدون ربا می‌تواند از طریق قرارداد فروش نسیه و جعاله اقدام به انتشار کارت اعتباری کند؛ به این صورت که به تناسب اعتبار متقاضی، بانک کارتی را در اختیار او می‌گذارد و به او وکالت می‌دهد کالاها و خدمات مورد نیاز خود را به وکالت از طرف بانک و با استفاده از منابع بانک، به قرارداد بیع یا جعاله خریداری کند، سپس با احتساب سود بانکی، آن‌ها را از سوی بانک به قرارداد بیع یا جعاله مدت‌دار به خودش تملیک کند.

۴-۲-۳-۶- سرمایه‌گذاری در اوراق بهادار

در دو صورت بانک تجاری می‌تواند در اوراق بهادار سرمایه‌گذاری کند:

اول- وجود منابع مازاد: گاهی بانک‌ها مواجه با مازاد منابع می‌شوند، در این صورت نگهداری وجوه به صورت پول نقد، هزینه فرصت دارد و به زیان بانک و سپرده‌گذاران است. در این موارد بانک می‌تواند با تخصیص منابع مازاد به خرید اوراق بهادار، همه منابع را به منابع سودآور تبدیل کند. البته باید توجه کرد که ماهیت فقهی اوراق بهادار به گونه‌ای نباشد که بانک را وارد فعالیت‌های ریسکی کند. بر این اساس توصیه می‌شود از اوراق بهادار با سررسیدهای معین، با بازدهی معین یا شبه معین و قابل خرید و فروش در بازار ثانوی استفاده شود، مانند اسناد تنزیلی دولت، اوراق مشارکت و سهام ممتاز.

دوم- در اجرای سیاست پولی: گاهی شرایط اقتصادی کشور اقتضای سیاست پولی خاص دارد، بانک مرکزی بانکهای تجاری را موظف به خرید و نگهداری اوراق بهادار می‌کند. در این شرایط نیز می‌بایست سعی کرد تا حد امکان از اوراق بهادار با ویژگی‌های بالا استفاده شود.

۳-۳-۶- آثار و نتایج الگوی پیشنهادی

- با تمرکز بانکها در اعطای تسهیلات روی قراردادهای مبادله‌ای به‌صورتی که بیان شد، آثار و نتایج زیر حاصل می‌شود.
- ۱- کاهش قراردادهای بانکها تنها با پنج قرارداد اعطای تسهیلات می‌کنند. در نتیجه آموزش آنها آسان و هزینه عملیات کاهش می‌یابد.
 - ۲- تنوع شیوه‌های پرداخت: بانکها افزون بر شیوه پرداخت متعارف می‌توانند از طریق اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری اعطای تسهیلات کنند.
 - ۳- تناسب با ماهیت بانک: قراردادهای مبادله‌ای به جهت انتفاعی بودن، داشتن سود معین و رابطه حسابداری بدهکار و بستانکار بیشترین تناسب را با بانک دارند.
 - ۴- تناسب با هدفها و روحیات مشتریان: قراردادهای مبادله‌ای به جهت ویژگی‌های فوق، بیشترین تناسب را با هدفها و روحیات مشتریان بانک دارند.
 - ۵- وحدت رویه حسابداری: با تمرکز روی گروهی خاص از قراردادهای عملیات حسابداری بانک واحد و متناسب با عملیات حسابداری بانکداری بین‌المللی می‌شود.
 - ۶- حل مشکل نظارت و کنترل: با حذف قراردادهای مشارکتی مشکل نظارت و کنترل به حداقل ممکن می‌رسد.
 - ۷- امکان پرداخت سود معین به سپرده‌گذاران: با تمرکز روی قراردادهای مبادله‌ای با سود معین، بانکها می‌توانند با برنامه‌ریزی دقیق به سپرده‌گذاران و کالتهی وعده سود معین بدهند.
 - ۸- امکان استفاده از نوآوری‌های بانکداری متعارف: به جهت تناسب قراردادهای مبادله‌ای با بانکداری بین‌المللی زمینه برای بهره‌برداری از نوآوری‌های بانکداری متعارف و بومی‌سازی آنها بیشتر می‌شود.

منابع و مأخذ

- اشفعی، محمدصادق و شیخانی، سعید، (۱۳۷۷) "کارت‌های بانکی و چگونگی کاربرد آن در جمهوری اسلامی ایران"، پژوهشکده پولی و بانکی.
- امیر اصلانی، اسدالله، (۱۳۷۲) "مجموعه مقالات چهارمین همایش بانکداری اسلامی"، مؤسسه عالی بانکداری.
- _____ "مجموعه مقالات سومین همایش بانکداری اسلامی"، مؤسسه عالی بانکداری.
- بهرامی، مهناز، (۱۳۸۱) "بررسی رتبه‌بندی CAMEL در بانک‌های اسلامی"، مجموعه مقالات سیزدهمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، تهران.
- تسخیری، محمدعلی، (۱۳۷۶) "کارت‌های اعتباری و دیدگاه‌های فقهی درباره آن"، مجموعه مقالات هشتمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری.
- حبیبیان، مجید، (۱۳۸۳) "قرض الحسنه، نگرشی تفسیری و روایی"، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان.
- حسن‌زاده، علی و کاظمی، مهین‌دخت، (۱۳۸۳) "صندوق‌های قرض الحسنه: ارزیابی کارکرد در بازار پول و اعتبار کشور"، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان.
- دلقدی، ابوالفضل، (۱۳۷۶) "بررسی ساختارهای مالی و حسابداری عملیات بانکی بدون ربا"، مجموعه مقالات هشتمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، تهران.
- رضوانی، غلامرضا، (۱۳۷۳) "مجموعه مقالات پنجمین همایش بانکداری اسلامی"، تهران.
- سیف، ولی‌الله، (۱۳۸۳) "اعتبار در حساب جاری با استفاده از ابزار خرید و فروش دین"، تازه‌های اقتصاد، شماره ۱۰۴، تابستان.

شیرانی، علیرضا، (۱۳۸۰) "مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بانکداری اسلامی"، مؤسسه عالی بانکداری.

عقیلی کرمانی، پرویز، (۱۳۸۱) "مدیریت ریسک در بانکداری سنتی در مقایسه با بانکداری بدون ربا"، مجموعه مقالات سیزدهمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، تهران.

غنی‌نژاد، موسی، (۱۳۸۳) "بررسی برخی نظرات مربوط به بانکداری بدون بهره"، مجموعه مقالات پانزدهمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، تهران.

مصباحی، غلامرضا، (۱۳۷۳) "پاره‌ای از مشکلات بانکداری بدون ربا"، مجموعه مقالات پنجمین همایش بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری، تهران.

مهدوی نجم‌آبادی، سیدحسین، (۱۳۸۰) "مجموعه مقالات دوازدهمین همایش بانکداری اسلامی"، مؤسسه عالی بانکداری.

موسویان، سیدعباس، (۱۳۸۳) "طرحی برای ساماندهی صندوق‌های قرض‌الحسنه"، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۶، زمستان.

موسویان، سیدعباس (الف)، (۱۳۸۳) "کارت‌های اعتباری در بانکداری بدون ربا"، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۱۳، بهار.

_____ (ب)، (۱۳۸۳) "بانکداری اسلامی"، پژوهشکده پولی و بانکی، چاپ چهارم.

هدایتی، سیدعلی اصغر و همکاران، (۱۳۸۱) "عملیات بانکی داخلی - ۲"، مؤسسه بانکداری ایران، چاپ هشتم.

هدایتی، سیدعلی اصغر، (۱۳۷۵) "مجموعه مقالات هفتمین همایش بانکداری اسلامی"، مؤسسه عالی بانکداری.